

УДК 338.242.42

Бурлуцький С. В.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕФОРМАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ В АСПЕКТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

За умови реалізації ефективної державної соціальної політики та досягнення сталих темпів зростання добробуту населення України необхідно активізувати відповідні регулюючі дії держави як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях. При цьому наріжним каменем стає отримання достовірної та об'єктивної інформації щодо інформації про результативність функціонування домогосподарств як постачальник ресурсів та основних споживачів національного продукту. Вирішення цієї проблеми неможливе без урахування проблем тінізації економіки.

Проблемам функціонування тіньового сектору економіки, його зв'язку з загальним соціально-економічним розвитком країни присвячена велика кількість емпіричних та теоретико-методологічних робіт. Серед останніх слід відзначити комплексне дослідження М. Флейчук, в якому проведено аналіз теоретико-методичних підходів до аналізу тінізації господарської діяльності, визначена сутність негативних проявів корупції та їх вплив на компоненти економічної безпеки [1]. Одночасно з цим деякі закордонні автори, наприклад Н. Картер, вважають функціонування тіньового сектору позитивним явищем – резервом та стимулом ділової активності, вбудованим стабілізатором та соціальним амортизатором [2]. У будь-якому випадку, тіньова неформальна економіка – явище неоднорідне, яке необхідно розглядати виключно з системних позицій.

Слід зазначити, що параметри соціально-економічного розвитку України мають чітко виражений регіональний характер, а отже формування будь-якого аспекту державної політики повинно враховувати регіональну диференціацію.

Держава при реалізації заходів соціального захисту та забезпечення громадян бере на себе обов'язки по забезпеченню певного рівня їх життя за умов їх не конкурентоспроможності як суб'єктів ринкових відносин. У найбільш загальному випадку не конкурентоспроможність проявляється у неможливості отримати доход на рівні прожиткового мінімуму. У цьому аспекті тіньова економіка має подвійний зв'язок з реалізацією соціальної політики. По-перше, тіньова діяльність призводить до недоотримання податків державним бюджетом, а отже до скорочення фінансової бази реалізації соціальних програм. По-друге, участь домогосподарств у тіньовій діяльності призводить до спотворення (приховання) інформації щодо їх доходів та відповідно отримання надлишкових соціальних надходжень. Цілком логічно припустити, що регіональні особливості функціонування тіньового сектору призводять до диференціації його проявів та впливу на функціонування широкого загалу пересічних домогосподарств.

Теоретико-методичне осмислення зазначених питань обумовлює завдання статті, а її метою є оцінка участі домогосподарств у функціонуванні неформального сектору економіки на регіональному рівні та визначення впливу тіньових процесів на реалізацію державної соціальної політики.

Структурні та регіональні диспропорції у значному ступені впливають на тіньовий потенціал економіки. Для України ці диспропорції базуються як на спадщині планової економіки, так і на особливостях поточної трансформації економічної системи. Успадкована ізоляція національної економіки від світового господарства призвела в умовах лібералізації зовнішньоекономічних відносин до гіпертрофованого розвитку монополізованого експорт-орієнтованого сектору економіки. Значна частка цього сектору функціонувала в тіні та була спрямована до вивозу капіталу за межі країни. З іншого боку розвал промислового сектору

економіки створив умови для розквіту спекулятивно-посередницької діяльності, яка за своїм змістом більш притаманна тіньовій економіці. Різноманітність проявів тіньової економіки обумовлює існування значної кількості методів виявлення її обсягів. Однак їх недосконалість та обмежена ефективність знаходить своє підтвердження у багатьох дослідників. Так отримані у роботах С. Огреби рівні тінзації економіки України за 2010 рік свідчать про майже двохразову різницю: 34 % ВВП згідно методики Мінекономіки України та 16,5 % ВВП згідно методики Держкомстату та 47–52 % за монетарним методом Гутманна та Файге [3, 4]. Як свідчать розрахунки Національного інституту стратегічних досліджень, у 2010 році розподіл результатів оцінки тінзації отриманих з використанням методів розбіжності між доходами та витратами населення, динамікою готівки в обігу та обсягами виробництва, використанням електроенергії та обсягами виробництва, а також динамікою цін факторів виробництва, готової продукції та рентабельністю виробництва складає від 30 % до 44 % ВВП [5, с. 14].

В межах сформульованої цілі дослідження цікавими є емпіричні дослідження рівня тінзації за регіонами України. Тут слід відзначити роботи Н. Мущинської. Так використання методу сталих взаємозв'язків дозволило досліднику отримати динаміку рівнів тінзації регіонів за 1997–2003 роки. Так, якщо у 1997 році показник тінзації коливався за регіонами від 38,42 % до 50,74 %, то у 2003 році Івано-Франківська та Тернопільська області взагалі не мали неформального сектору економіки, а Рівненська область мала показник у 62,45 % [6, с. 64]. Ці результати повністю суперечать даними, отриманими головним науковим співробітником відділу досліджень тіньової економіки НІСД Ю. Харазішвілі. Так у 2004 році коефіцієнт тінзації Тернопільської області складає 53–54 % офіційного ВРП [7, с. 14]. Наявність значних розбіжностей у емпіричних оцінках тіньового сектору як в загалі по національній економіці, так і по регіонах обумовлюють необхідність у подальшому теоретичному та практичному аналізі сформульованої проблеми.

У роботі А. Лісового та С. Кирпи при аналізі методологічних аспектів виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки акцентується увага на тому, що саме економічні суб'єкти – підприємства формують тіньову економічну діяльність [8, с. 275]. Дуже схожа позиція сформульована у роботі О. Поліщук та А. Бузні, згідно з якою тіньова економіка – це переважно економічна діяльність підприємств (юридичних осіб), а також окремих фізичних осіб або їх груп без юридичних прав економічної діяльності, спрямована на отримання не врахованого державою доходу та привласнення його у особистих цілях [9, с. 251]. Погодитися з такою постановкою питання дуже важко. По-перше, з позицій системної парадигми в межах попередніх досліджень було доведено, що базовим елементом економічної системи є просте функціональне домогосподарство з сукупністю належних йому прав власності [10, с. 16]. Отже тіньова діяльність є будь-яка реалізація правоможностей, що забезпечує отримання доходу незафіксованого державними фіскальними підсистемами. По-друге, домогосподарства можуть отримувати натуральний дохід, оцінкою якого є вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель. Такий дохід не враховується державою, але не є проявом тіньової економіки, бо не передбачає ринкового обміну правоможностями та реалізується тільки в межах домогосподарства. Отже, аналізуючи реалізацію системи державного соціального захисту, доцільно розглядати неформальну економіку саме на рівні домогосподарств.

Зовнішнім проявом тінзації економіки на рівні домогосподарств є розбіжність між їх витратами та офіційним товарооборотом. Відповідно до рекомендацій Мінекономіки щодо розрахунку рівня тіньової економіки України метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» полягає у виявленні наявності перевищення споживчих грошових витрат населення на придбання товарів над загальним обсягом продажу населенню товарів усіма суб'єктами господарювання в легальному секторі економіки [11]. Розрахунок носить агреговану кумулятивну форму та дає інформацію щодо регіонального або національного рівня тінзації, хоча значна частка вхідної інформації базується на параметрах окремих домогосподарств. Методика передбачає визначення скоригованих витрат домогосподарств на придбання товарів

та порівняння їх с загальним обсягом продажу населення товарів усіма суб'єктами господарювання в легальному секторі економіки. Динаміка рівня тінізації економіки України та скорегованих споживчих витрат домогосподарств наведена на рис. 1.

Рис. 1. Динаміка тінізації економіки та скорегованих споживчих витрат домогосподарств

Аналіз положень методики вказує на певні методичні непорозуміння:

- легальний сектор оцінюється показником реалізації населенню товарів, але однією з його розрахункових складових є обсяг послуг, наданих суб'єктами підприємницької діяльності [11, Додаток 1], що приводить до спотворення економічного змісту показника;

- витрати населення характеризуються показником споживчих грошових витрат, а отже не враховують такі неспоживчі витрати, як капітальний ремонт, будівництво житла, які можуть надаватися тіншовим сектором економіки;

- показник скоригованих споживчих грошових витрат домогосподарств розраховується непрямим методом з використанням коефіцієнта, який враховує неможливість використання соціальних трансфертів та вартості самозаготівель у тіншовому секторі. Одночасно існує можливість безпосереднього розрахунку цього показника, що не враховується у методиці;

- використання не однакової бази розрахунків (на особу та на домогосподарство) призводить до необхідності додаткових перерахунків показників та може спотворювати результати.

Витрати населення на придбання товарів та послуг (BH_t) (відповідно даних балансу доходів населення) за своїм економічним змістом відповідають фактичному кінцевому споживанню домашніх домогосподарств. Соціальні трансферти в натурі ($Tr_{соц t}$) згідно методичних рекомендацій [12, с. 191] є сумою кінцевого споживання домашніх домогосподарств, що фінансується за рахунок некомерційних організацій, що обслуговують домогосподарства, та сектору загального державного управління. Отже різниця між вказаними показниками є обсяг фактичного кінцевого споживання домашніх господарств за рахунок власних коштів. Додаткове корегування результату на вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель (коефіцієнт $K_{кор t}$), є не логічним. По-перше, показник ($СП_{загот t}$) не є елементом ринкового споживання та складовою грошових витрат (не враховується при обчисленні ВВП або ВРП), а, по друге, є результатом самооцінки, а не офіційної статистики. Споживчі грошові витрати домогосподарств на придбання товарів у періоді, що аналізується ($B_{гр тов t}$), є результатом самооцінки, а отже можуть не відповідати дійсності. Таким чином, базова методика розрахунку коефіцієнта ($K_{кор t}$) (формула 1) повинна бути замінена на більш відповідний економічному змісту коефіцієнт, що розраховується за формулою (2):

$$K_{кор t} = \frac{BH_t - Tr_{соц t} - СП_{загом t}}{B_{зр спож t}} = \frac{КС_t - СП_{загом t}}{B_{зр спож t}}; \quad (1)$$

$$K_{кор t} = \frac{КС_t}{B_{спож t} - Tr_{соц доом t} - СП_{загом t}}. \quad (2)$$

За економічним змістом корегувальний коефіцієнт характеризує співвідношення між кінцевим споживанням домогосподарств розрахованим через систему національних рахунків та цією ж величиною, отриманою в результаті самооцінки споживчих витрат. Емпіричні розрахунки вказують на схильність домогосподарств до зниження своїх витрат та ресурсів взагалі.

Статистичною характеристикою роздрібного товарообороту є оборот роздрібною торгівлі, який враховує як обсяги продажу товарів юридичними особами суб'єктами господарювання та фізичними особами-підприємцями. Інформаційною базою розрахунків є відповідний наказ Міністерства економіки [11] та статистичний збірник «Роздрібна торгівля» [13]. Урахування обороту ресторанного господарства є методично недоцільним, що обумовлюється неможливістю відокремлення відповідних витрат домогосподарств з статті «витрати на ресторани та готелі».

Методологічні пояснення Державного комітету статистики наголошують на тому, що загальна величини доходів домогосподарств дорівнює сумі їх витрат та заощаджень [14, с. 387]. Однак для статистичної характеристики доходів використовується величина «сукупних ресурсів», які кількісно не співпадають з обсягом сукупних витрат. Як справедливо зазначає Т. Кізіма, це є цілком логічним і мотивованим, адже заощадження домогосподарств не завжди є надходженнями за певний період часу (тобто доходами), а лише відображають ресурсний потенціал [15, с. 276].

Розподіл витрат домогосподарств між тіншовим та легальним секторами цілком залежить від характеру наявних у нього ресурсів. Так, певні елементи сукупних ресурсів домогосподарств мають подвійний характер. За змістом вони є елементами доходу, а за призначенням передбачається їх тільки цільове використання. До таких елементів можна віднести «вартість спожитої продукції, отриманої з особистого господарства та самозаготівель», «безготівкові субсидії на оплату житлово-комунальних послуг» та «безготівкові пільги на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я...». Отже безперечно перелічені елементи доходу не можуть використатися у нелегальному секторі економіки.

Безготівкові субсидії, пов'язані з оплатою житла, комунальних послуг, та інші цільові пільги як елементи сукупних ресурсів входять до відповідних статей сукупних витрат, а отже на відміну від існуючої методики Мінекономіки, на їх величину не потрібно корегувати витрати домогосподарств. Для визначення витрат домогосподарств, що можуть бути потенційно використані для придбання товарів у нелегальному секторі, сукупні витрати зменшуються на зазначені вище елементи сукупних ресурсів та витрати, що не пов'язані з роздрібним товарооборотом (табл. 1). Використання запропонованого коефіцієнту та модифікованої методики «витрати – роздрібний товарообіг» на рівні домогосподарств дозволило одержати абсолютні показники тінзації економіки за регіонами України (табл. 2).

Протягом 2001–2005 років за всіма регіонами України переважно спостерігався надлишок скоригованих споживчих сукупних витрат домогосподарств над оборотом роздрібною торгівлі. Так у 2005 році середнє домогосподарство Миколаївської області витратило в рік на 3,38 тис. грн більше, ніж це зареєстровано в офіційній торгівлі. Найменший надлишок 0,13 тис. грн в рік спостерігався у Дніпропетровській області. Починаючи з 2006 року, ситуація докорінно змінюється. Переважаючим є дефіцит аналізованого показника. Так у 2001 році максимальний дефіцит 12,49 тис. грн на рік спостерігався у Харківській області, а мінімальний 0,21 тис. грн в Чернігівській. Єдиною областю с надлишком у розмірі 0,03 тис. грн виявилася Черкаська область.

Таблиця 1

Показники та джерела вхідної інформації для розрахунку рівня тіньової економіки модифікованим методом «витрати – роздрібний товарооборот» на рівні домогосподарств

№ з/п	Показники	Розрахунок	Джерело вхідної інформації
1	Споживчі сукупні витрати домогосподарства		«Доходи і витрати населення» Структура сукупних витрат домогосподарств [16]
2	Оплата житла, комунальних продуктів та послуг		
3	Витрати на непродовольчі товари та послуги: охорона здоров'я, транспорт, зв'язок, відпочинок і культура, освіта, ресторани та готелі		
4	Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель		«Доходи і витрати населення» Структура сукупних ресурсів домогосподарств [16]
5	Скореговані споживчі сукупні витрати домогосподарств	(1)-(2)-(3)-(4)	
6	Оборот роздрібною торгівлі		«Продаж товарів за каналами реалізації» Оборот роздрібною торгівлі [13]
7	Надлишок скоригованих споживчих витрат над оборотом роздрібною торгівлі	(5) – (6)	

Таблиця 2

Динаміка надлишку (дефіциту) скоригованих споживчих сукупних витрат домогосподарств над оборотом роздрібною торгівлі

Область	Період									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
АР Крим	1,95	1,11	0,54	0,14	-0,58	-1,60	-2,93	-4,74	-2,98	-5,02
Вінницька	2,49	2,66	1,92	2,74	2,84	1,22	-0,23	-0,67	1,85	-0,32
Волинська	0,82	0,47	0,01	-0,18	-2,04	-4,93	-7,40	-9,23	-7,38	-2,55
Дніпропетровська	1,04	0,79	0,54	0,44	0,13	-2,27	-5,92	-8,50	-5,52	-9,42
Донецька	3,01	2,13	2,29	2,60	1,56	-0,93	-3,54	-4,25	-2,82	-6,04
Житомирська	2,88	1,97	1,57	2,12	1,83	0,21	-2,03	-3,12	0,50	-1,27
Закарпатська	1,19	-0,19	-1,18	-1,19	-1,64	-1,09	-3,23	-4,87	-2,35	-4,27
Запорізька	0,81	-0,23	0,09	-1,89	-2,38	-4,53	-7,93	-10,39	-8,32	-11,34
Івано-Франківська	1,63	1,48	1,62	2,09	1,96	0,39	-3,41	-4,98	-3,20	-5,48
Київська	2,09	0,92	0,85	0,94	1,23	-2,62	-4,37	-5,98	-5,70	-9,52
Кіровоградська	1,07	0,92	0,80	1,28	1,08	0,11	-2,42	-3,56	-2,17	-4,03
Луганська	1,55	1,42	1,74	1,78	1,86	-0,67	-3,03	-1,95	-0,04	-1,54
Львівська	1,69	1,02	0,73	0,58	0,13	-1,02	-4,02	-4,64	-2,76	-4,53
Миколаївська	1,75	1,62	2,43	2,56	3,38	0,18	-2,80	-3,45	-1,50	-2,59
Одеська	2,90	1,66	1,08	-0,06	-0,84	-3,87	-7,00	-8,81	-9,94	-11,83
Полтавська	1,73	1,00	1,03	0,96	0,86	-1,38	-4,01	-6,11	-4,45	-4,25
Рівненська	2,20	0,69	0,34	-0,57	-1,16	-0,28	-3,59	-3,57	-2,36	-3,96
Сумська	1,25	0,97	0,58	1,14	0,87	-1,02	-2,51	-2,71	-2,77	-1,33
Тернопільська	3,37	2,36	2,87	2,43	1,55	0,70	-0,46	-2,42	-2,28	-5,02
Харківська	1,93	0,28	-0,59	-1,00	-2,27	-5,13	-9,32	-10,75	-9,67	-12,49
Херсонська	2,26	0,95	0,69	1,43	0,29	-1,72	-3,03	-4,79	-6,52	-6,47
Хмельницька	0,61	-0,10	-0,32	0,17	0,85	-0,44	-4,17	-6,19	-3,15	-4,43
Черкаська	1,79	1,76	1,27	2,32	2,06	0,00	-1,26	-1,58	0,93	0,03
Чернівецька	2,10	1,32	1,15	1,36	1,72	1,04	-3,19	-5,09	-1,84	-4,91
Чернігівська	1,65	1,61	1,40	1,46	1,65	0,44	-1,93	-1,60	-0,67	-0,21

Зміна надлишку дефіцитом не є свідомством зникнення тіньового сектору. Змінилася форма його прояву. Підвищення рівня державного контролю над суб'єктами підприємницької діяльності, податковий контроль забезпечили підвищення якості статистичної інформації. Зменшилась можливість приховання тіньової неформальної діяльності господарюючих суб'єктів. Однак домогосподарства, здійснюючі у тому або іншому ступені неформальну діяльність, схильні занижувати свої доходи. А отже мають можливість отримувати пільги та соціальні допомоги.

ВИСНОВКИ

Оцінка участі домогосподарств у функціонуванні неформального сектору економіки на регіональному рівні та визначення впливу тіньових процесів на реалізацію державної соціальної політики дозволяє зробити висновок про стабільну тенденцію до приховування неформальних доходів. Значний обсяг таких доходів порівняно з легальними надходженнями фактично призводить до надлишкового характеру отримуваних домогосподарствами соціальних трансфертів та допомог. Визначення джерел та чинників регіональної диференціації неформальних доходів домогосподарств обумовлює актуальність подальших досліджень у цьому напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Флейчук М. І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації / М. І. Флейчук. – Львів : Ахілл, 2008. – 660 с.
2. Carter N. *The Politics of the Environment. Ideas, Activism, Policy* / Nail Carter. – N-Y: Cambridge University Press, 2001. – 382 p.
3. Огреба С. Удосконалення статистичної оцінки обсягів тіньової економіки як пріоритетний напрям розвитку системи національних рахунків [Електронний ресурс] / С. В. Огреба // Міжнародний Нобелівський економічний форум «Світова економіка XXI століття: цикли та кризи», 18021 травня 2011 р. Дніпропетровськ. – Режим доступу: <http://www.duer.edu/section/science/kuz-konk/konk-works/uk.html>.
4. Огреба С. В. Статистичне оцінювання масштабів тіньової економіки України // Прикладна статистика : проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 6. – С. 353–359.
5. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. – К. : НІСД, 2011. – 31 с.
6. Муциньська Н. Впровадження оцінки рівня тінізації економіки на регіональному рівні / Н. Ю. Муциньська // Коммунальное хозяйство городов : научно-технический сборник. – Х. : ХНАГХ, 2006. – Вип. 70. – С. 61–66. – (Серія «Економічні науки»).
7. Харазішвілі Ю. Комплексний аналіз та прогнозування динаміки соціально-економічного розвитку регіонів [Текст] / Ю. Харазішвілі, В. Денисюк // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2010. – № 4. – С. 7–18.
8. Лісовий А. Методи виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки / А. В. Лісовий, С. В. Кирпа // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2011. – № 1. – С. 267–275.
9. Полищук Е. А. К вопросу о сущности теневой экономики / Е. А. Полищук, А. Н. Бузни // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2008. – Т. 21 (60). – Вып. № 21. – С. 246–251. – (Сер. «Економіка»).
10. Бурлуцький С. В. Методологічний дуалізм аналізу домогосподарства – системи [Текст] / С. В. Бурлуцький // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 11 (125). – С. 8–17.
11. Наказ Міністерства економіки України від 18.02.2009 № 123 Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>.
12. Про затвердження Методики визначення обсягів продажу споживчих товарів населенню за усіма каналами реалізації та обороту роздрібною торгівлею [Електронний ресурс] / Наказ Держкомстату України № 15 від 14.01.2005. – Режим доступу: http://lv.ukrstat.gov.ua/ukr/themes/12/meth12_1_2.doc.
13. Роздрібна торгівля України в 2000-2010 роках / [за ред. В. О. Піщейка]. – К. : Консультант, 2011. – 191 с.
14. Статистичний щорічник України за 2006 рік / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Консультант, 2007. – 551 с.
15. Кізіма Т. О. Доходи домогосподарств : інтерпретація сутності та проблеми детінізації / Т. О. Кізіма; за ред. І. Г. Ткачук // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону : науковий збірник. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. – Вип. V. – С. 274–280.
16. Соціальні індикатори рівня життя населення / за ред. І. В. Калачової; Держкомстат. – ДССУ, 2011. – 203 с.